AGNIESZKA PIELA

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Dawne znaczenia wyrazów nie giną bez śladu...

O tym, że historia pozwala nam lepiej rozumieć fakty współczesnego języka polskiego, nie trzeba nikogo przekonywać. Czasem niemożliwe wydaje się wyjaśnienie stanu obecnego bez odwołania się do przeszłości. Zwłaszcza wtedy, gdy mowa o historycznych elementach języka wciąż żywych w dzisiejszej polszczyźnie. Przykładem obecności historii w naszych czasach są m.in. archaizmy semantyczne zachowane w stałych konstrukcjach wyrazowych: *ambit* — *wziąć, brać coś na ambit*; *pozłota* — *głowa do pozłoty*; *nawa* — *nawa państwowa*; *świętek* — *świętek (i) piątek, piątek i świętek czy utrzyć — ucierać — utarta droga, utarty szlak, tor; iść, kroczyć utartą drogą; coś toczy się utartym torem* (USJP).

Przytoczone leksemy nie zostały wybrane przypadkowo, ponieważ właśnie im zamierzam w artykule poświęcić uwagę. Po pierwsze, łączy je to, że wszystkie zachowały w związkach frazeologicznych archaiczny lub anachroniczny sens, po drugie — nie mają one obecnie zasięgu ogólnopolskiego, lecz funkcjonują w odmianach specjalistycznych polszczyzny. Zresztą stanowią one językowy dowód na to, że „[...] dawne znaczenia wyrazów nie giną bez śladu, każdy wyraz jest obciążony historycznie” (Doroszewski 1991, s. 86)¹. W artykule spróbuję pokazać „historyczny balast” współczesnego słownictwa. Podstawowym celem rozważań będzie przedstawienie losów semantycznych wyrazów, których dawne (nierzadko

¹ Tytuł artykułu to cytat słów Witolda Doroszewskiego. Autor pokazywał obciążenia historyczne czasownika *ulec* — *ulegać*, który w dawniej polszczyźnie znaczył m.in. ‘lec bez życia’. Badacz pisał: „W czasowniku *ulegać* takim obciążeniem jest pierwiastek treściowy — padania bez sił, którym się tłumaczy to, że ulegamy przede wszystkim temu, co nas ubezwładnia, ale nie jakimś siłom pozytywnym [...]” (Doroszewski 1991, s. 86–87). Ten odcień semantyczny omawianego czasownika znajduje odzwierciedlenie w zasobie stałej frazeologii: *ulec przemocy, ulec presji, ulec wypadkowi* (Buttler, Kurkowska, Satkiewicz 1982, s. 66).

ogólniejsze) znaczenia żyją dzisiaj głównie w stałej frazeologii. Spójrzmy na materiał egzemplifikacyjny².

1. Ciekawe w polszczyźnie są losy semantyczne zapożyczonego z języka łacińskiego (od *ambitus* ‘obwód’, SeBań) rzeczownika *ambit*. W XVI wieku ów wyraz miał w zasadzie treść zgodną ze stanem współczesnym. W dzisiejszej polszczyźnie wartość semantyczna *ambitu* to ‘wąskie przejście wokół prezbiterium, zwykle na przedłużeniu naw bocznych, charakterystyczne dla kościołów romańskich i gotyckich; obejście’, np. *Ambit katedry* (z kwalifikatorem: *architektoniczny*) (USJP). W takim też znaczeniu funkcjonował on początkowo w polszczyźnie, na co wskazują jego historyczne notacje: ‘ganek, krużganek; ambit, chodzenie nakryte jako bywa w klasztorach, abo koło kościoła’ (synonimy: *altana, alkierzyk, chodnik, ganek, krużganek*) (SPXVI); ‘arkadowe, nakryte przejście wzdłuż zewnętrznych lub wewnętrznych ścian budynku (kościoła, klasztoru), krużganek’, ‘ograniczona przestrzeń, obszar, obwód, okrąg’ (SPXVII). SL również dokumentuje wskazane sensory *ambitu*: ‘w znaczeniu właściwym z Łacińskiego *ambire*, obwód, zabudowanie ze słupów, obchód, krużganek na około domu’: *Ambit, krużganek do koła* (Chmiel. 1. 78); *Zbudował cztery ambity, ku przechadzce między słupy* (Leop. 3. Reg. 7, 2) oraz ‘objęcie, rozciągłość, rozległość, obwód, objąt’: *Sklep wysoki dosyć był w ambicie przestronny* (Pot. Arg. 282) (SL). Trzeba jednak podkreślić, że Linde opatruje te znaczenia adnotacją, że są one w języku już przestarzałe.

Historia polszczyzny dowodzi, że omawiany wyraz nabrał wtórnych treści znaczeniowych — słowo *ambit* stało się synonimem wyrazu *ambicja*. Ów fakt potwierdza jego podstawowa definicja zawarta właśnie w SL — *ambit* ‘to właśnie, co ambicya’: *Mój ambit był, być godnym tronu* (Min. R. 1, 17); *Daleki jestem od ambitu tego* (Zab. 5. 384) (SL). *Ambit* w nowej funkcji znaczeniowej, tj. ‘upragnienie sukcesów, sławy, ambicja, pycha’ (SPXVII) dokumentowany jest w wiekach późniejszych. Co ciekawe, SWil *ambitu* nawet nie definiuje, tylko odsyła do hasła *ambicja*³ (SWil). To dowód, że *ambit* wycofał się ze swoich pierwotnych znaczeń, ale tylko na jakiś czas. W rozwoju znaczeniowym omawianego wyrazu nastąpił bowiem punkt zwrotny. *Ambit* powrócił do sensu ‘krużganek, obejście, galerja, miejsce przechadzki’, natomiast znaczenie ‘ambicja’ utrzymało się tylko w wyrażeniu: *wziąć na ambit* ‘unieść się ambicją’ (SW). SDor wyraz *ambit* notuje nie tylko w sensie ‘ambicja’ (związanym z czynnością ‘ubiegania się o co’) zachowanym jedynie w wymienionej jednostce frazeologicznej, ale również w zna-

² Na temat charakteryzowanych w artykule leksemów piszę w książce pt. *Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem* (Piel 2016). Materiał egzemplifikacyjny prezentowany w niniejszym tekście ekscerpowany był na potrzeby wymienionej monografii i został do niej włączony.

³ *Ambicja* — z języka łacińskiego *ambitio*, od *ambire* ‘chodzić wokół, ubiegać się o coś, (zwłaszcza o urząd)’, (SeBań). W SWil *ambicja* ma kilka znaczeń: ‘chęć chwały, popęd do sławy, uczucie swojej godności’; ‘ubieganie się o co, pięć się do czego’; ‘żądza bogactw, dostojeństw, znaczenia, panowania’; ‘zarozumiałość, duma, pycha, wielkie i zbytnie o sobie rozumienie’.

czeniu: ‘nawa obiegająca z tyłu prezbiterium; obejście’, (z kwalifikacją: *prze-starzały*) ‘kryty krużganek, galeria, miejsce przechadzki’ (te znaczenia wiążą się z obchodzeniem czego w sensie przestrzennym) (SDor).

Współczesne leksykony wciąż dokumentują frazeologizm *wziąć // brać coś na ambit* ‘uznać coś za punkt honoru i za wszelką cenę chcieć to zrobić’: *Wzięli sobie na ambit: jeden, że zostanie prezesem, drugi, że do tego nie dopuści* (USJP); *Wziął sobie na ambit, żeby się dostać na studia* (SDun); *Wziąłem na ambit i spróbowałem recytować nie tylko cudze utwory, ale również satyry własne na tematy aktualne* (Hertz B. Bajki 6) (SFJP). Obecnie można spotkać różne jego realizacje, por. warianty frazeologiczne z komponentem *ambit* i *ambicja*: *ktoś bierze na ambicję kogoś // ktoś bierze na ambit kogoś; ktoś wjeżdża na ambicję komuś // ktoś wjeżdża na ambit komuś* ‘ktoś zmusza kogoś do zrobienia czegoś, odwołując się do jego poczucia własnej wartości’: *On mnie bierze na ambicję jak 7 latka* (źródło: NKJP: MalarzBOT: *Dyskusja wikipedysty*: www.wikipedia.org, 26 listopada 2006); *Pan dawał mi tego kopa. Wciąż biorąc mnie na ambit i podbijając bębenek swego wiernego „ucha”*. Powtarzając w kółko, że jestem coś wart i że bym coś zrobił z tą głową otrzymaną w spadku po wielkich przodkach (źródło: NKJP: Jarosław Abramow-Newerly, *Młyn w piekarni*, 2002); *Trener Adamus powiada, że nie ma potrzeby dodatkowego mobilizowania zawodników. Wszyscy świadomi są szansy przed jaką stoją. A dodatkowe wjeżdżanie chłopakom na ambit może przynieść odwrotny do zamierzonego skutek* (źródło: NKJP: *Zwycięzca będzie liderem*, „Dziennik Polski” 1 września 2002); *Na próbach zaczęłam bywać częściej niż on. Wpadał od czasu do czasu. Lubił już wypić i wolał spotkać się z kumplami. Próbowałam wjeżdżać mu na ambicję, ale mówił, że to nie moja sprawa — przyznaje Małgosia* (źródło: NKJP: Bogdan Prejs, *Najgorzej w życiu to samotnym być*, „Dziennik Zachodni” 30 lipca 2004) (WSJP) (Piela 2016, s. 64–65).

2. Nieco inaczej przedstawiają się losy rzeczownika *nawa* w języku polskim (pożyczka z języka łacińskiego — od *nāvis* ‘okręt’, SeBr; SeBań). Pierwsze jego poświadczenie przypada na wiek XVI. Wówczas był definiowany jako ‘okręt, łódź’ (SPXVI). Okazuje się, że w całej historii języka polskiego omawiany leksem występował we wskazanej funkcji znaczeniowej, por. jego historyczne definicje: ‘statek, okręt’ (SPXVII); ‘jakiegokolwiek statek wodny’ (SL); ‘okręt, statek’ (SWil); ‘wszelki statek wodny’ (SW). We współczesnej polszczyźnie to znaczenie *nawy* uchodzi za archaiczne i występuje tylko w związku wyrazowym: *nawa państwowa, narodowa, rządowa, społeczna* itp. ‘państwo, naród, rząd, społeczeństwo itp.’ (SDor; SFJP). WSJP notuje połączenia: *nawa państwowa, polityczna* (por. też: *kierownik, sternicy nawy*), natomiast USJP przytacza tylko *nawę państwową* z kwalifikacją: *podniosły*⁴. Dodam, że słowo *nawa* już w XVI wieku było skład-

⁴ Stare znaczenie *nawy* mieści również przysłowie: *Kogo bóg ma w swej obronie, Ten w złej nawie nie utonie*, tzn. ‘komu bóg jeszcze nie obiecał śmierci, ten i z grobu snadno się wywierci’ (Cn. Ad. 351 (SL, SW, NKPP — hasło *Bóg*)).

nikiem wyrażenia: *nawa Rzeczypospolitej: Na przod starajmy się / aby ta Nawa R. P. krześcijańskiej zwłaszcza naszej / była od takiej nawałności ulżona* (PowodPr 81, 3, 54, 56) (SPXVI). Słuszne wydaje się twierdzenie, że ów historyczny związek wyrazowy jest „poprzednikiem” współczesnych frazeologizmów.

Nawa dzisiaj ma wąski zakres użycia; jest słowem stosowanym w środowisku architektów w znaczeniu ‘część kościoła między prezbiterium a kruchtą, przeznaczona dla wiernych, odgraniczona zwykle rzędami kolumn lub filarów’ (z kwalifikacją: *architektoniczny* w USJP), por. specjalistyczne wyrażenia: *nawa główna* ‘nawa środkowa, prowadząca do wielkiego ołtarza’, *nawa poprzeczna* ‘nawa w kościele [...] oddzielająca nawę główną i nawy boczne od prezbiterium; transept’ (USJP), *nawa kościelna* ‘część kościoła między kruchtą a prezbiterium [...] przeznaczona dla wiernych’ (WSJP) (*nawa kościelna* jest poświadczona w SL oraz w SPXVII). Historyczne źródła odnotowują *nawę* w znaczeniu ‘wnętrze kościoła’: *Nawa kościoła Najświętszej Panny* (SWil), ‘wnętrze, albo część podłużna w kościele’: *Kościół o jednej, o dwu, o trzech nawach* (SW). Ten sens przedstawianego rzeczownika jest w polszczyźnie późniejszy, datowany na drugą połowę XVIII wieku (SeBań podaje to znaczenie *nawy* za niemieckim *schiff*) (Piela 2016, s. 91).

3. We współczesnym języku polskim wyraz *pozłota* funkcjonuje tylko w języku rzemieślniczym. Jego aktualne znaczenie to ‘warstewka złota, którą powleka się inny, tańszy materiał’ (USJP); ‘powłoka ze złota pokrywająca przedmiot wykonany z mniej szlachetnego materiału’: *Pozłota na rzeźnię; Zetrzeć pozłotę* (SDun). To wyraz stary w polszczyźnie, dokumentowany już w XV wieku. Wówczas znaczył: ‘blaszka złota’ (por. też *pozłotka* ‘blaszka złota’, ‘związek arsenu z siarką’, *pozłocić* ‘pokryć warstwą złota’) (Sstp). Natomiast w XVI wieku był definiowany jako: ‘cienka warstwa złota, którą ozdabia się przedmioty’, ‘złocona ozdoba’ (SPXVI). W SL *pozłota* to nie tylko ‘powleka złota na czymś, blaszka złota’, w tym źródle ma jeszcze znaczenie czynnościowe ‘pozłacanie’ (por. *pozłocić* ‘po wierzchu ozłocić’, *pozłotnik* ‘rzemieślnik od pozłacania’, *pozłotny* ‘do pozłoty służący’) (SL). Właśnie ów dawny sens *pozłoty* stoi u podstaw frazeologizmu: *głowa do pozłoty* ‘o kimś niezbyt roztępiętym, bezmyślnym’ (USJP). Wskazana jednostka wyrazowa po raz pierwszy została poświadczona w cytatach w SL: *O wy głowy do pozłoty, znać, że wam mózgu brakuje*, tj. ‘głowa dla kształtu tylko, czcza pusta choć kształtna głowa, jak u lalki Norymberskiej’⁵ (Teat. 52. d. 59); *Ta głowa nie do pozłoty* (Teat. 33. d. 90); *Często z złotym barkiem do pozłoty głowa* (Zabł. Amf. 48. Tręb. S. M. 30) (SL; te same konteksty w SW). Omawiane wyrażenie poświadczają również późniejsze leksykony historyczne, tj. SWil, SW, SDor.

⁵ *Lalka norymberska* // *norymberska kukła* ‘o osobach eleganckich, ale nieodznaczających się nadmiarem intelektu’ (NKPP). Por. hasło *Norymberga* u Lindego: *Głowa do pozłoty Norymberskiej roboty* (SL).

Warto jeszcze wspomnieć, że *pozłota* miała niegdyś metaforyczny sens, co potwierdzają historyczne konteksty: *Nie znajdziesz w moich słowach blasku ni pozłoty, Lecz znajdziesz prawdę szczerą, honoru i cnoty*, tj. ‘pozoru, barwy, jedwabiu, bawełny, upiększenia, piększydła’ (Teat. 43. C, 161. Wyb.) (SL; SWil; SW); *Zawsze w miesięcznych (księżycowych) pozłotach stoi smutek*, tj. ‘w blaskach, w świetle księżycowym’ (Słow.); *Na pozłotę swoich zmaz i sprośności* (Troc.) (SW) (Pielą 2016, s. 64–65).

4. Leksem *świętek* ‘święto, dzień uroczysty’ archaiczne znaczenie zachował w trzech konstrukcjach wyrazowych, tj. w terminie religijnym: *Zielone Świątki* ‘w Kościele rzymskokatolickim: święto zesłania Ducha Świętego obchodzone w siódmą niedzielę po Wielkanocy’, we frazeologizmie: *świętek (i) piątek, piątek i świętek* ‘każdego dnia (zarówno) powszedniego, jak i świątecznego; codziennie, zawsze, stale’⁶ oraz w przysłowiu: *Jaki piątek, taki świętek* ‘jaki dzień powszedni, takie i święto’ (USJP). Do dziś przetrwało jeszcze znaczenie omawianego wyrazu z kwalifikatorem: *etnograficzny* ‘figura, figurka Chrystusa, Matki Boskiej lub świętego wykonane przez ludowego artystę’: *Kamienny, przydrożny świętek; Rzeźbić świątki* (USJP). Dodam, że w WSJP leksem *świętek* notowany jest tylko w znaczeniu ‘wizerunek (obraz lub drewniana figurka) Pana Jezusa, Matki Boskiej, świętego, namalowany lub wyrzeźbiony przez artystę ludowego’. Pod tą właśnie definicją umieszczono związek (w) *świętek i piątek* (*piątek i świętek*) ‘codziennie, bez wolnego dnia, w dni powszednie i świąteczne’ (WSJP).

W Sstp *świętek* znaczy ‘dzień wyznaczony na obrzędy religijne, wolny od pracy, święto, uroczystość związana z kultem’; *świętki* ‘święto Pięćdziesiątnicy: a) żydowskie, obchodzone jako dziękczynne święto plonów oraz pamiątka nadania prawa na górze Synaj, b) chrześcijańskie, obchodzone jako pamiątka zesłania ducha św., tzw. Zielone Świąta’. Słownik najstarszej doby piśmiennej podaje jeszcze jedno znaczenie omawianego wyrazu: ‘święty, osoba święta’. Niegdyś jednak funkcjonował w polszczyźnie leksem *świętek* oraz *świętka* (odnotowane jako dwa odrębne hasła w SL, mające różne znaczenia). Wyraz *świętek* traktowany jest przez Lindego jako formacja deminutywna wyrazu *święty*: *Ludzie swe dobrodzieje liczą między świątki* (Pot. Arg. 70). Drugie znaczenie tego wyrazu to ‘obraz świętego’, por. historyczne konteksty: **Świątokrajca wziął z kościoła świątką srebrnego* (Klon. Wor. 9); *W kościele ze świątków srebrne pozdzierał tablice* (Zab. 13, 69) (SL). Z kolei leksem *świętka* definiuje Linde jako ‘karta świętna, która się święci’. Pod tym właśnie artykułem hasłowym jest notowany leksem *świętki* zawarty w wyrażeniu *Zielone Świątki* ‘święto ducha świętego, czyli zesłania ducha świętego’: *Zwyczaj majenia, czyli strojenia w pewne czasy zielonemi gałązkami domów, pokazuje wyraz zielone świątki* (Kpcz. Gr. 3, p. 101); *Gałęziami brzożowemi na świątki kościoły i domy nasze majemy* (Pam. 83, 433); *W roku 1524*

⁶ Potocznie używa się też sformułowania: *świętek, piątek i (czy) niedziela* (zasłyszane).

mrozy stały aż do świątek od marca (Biel. Św. 287) (SL). Leksem *świętka* miał również znaczenie ‘święta, uroczystość’: *Oto mi dzień nad wszystkie uroczystszy świętki, nam i potomkom sławny, z wyboru pamiątki* (N. Pam. 22, 107). W przeszłości funkcjonowało jeszcze wyrażenie: *na zielone świętki* ‘na święty nigdy; na święty Adam; kiedy mi włosy na dłoni urosną; kiedy kije *zaksztą, pierwaj świat opak pójdzie’ (SL). To połączenie jednak wyszło z języka; pewnie mogłoby być opacznie rozumiane i mylone z wyrażeniem określającym święto religijne (Piela 2013, s. 68–69; 2016, s. 136–138).

5. Czasownik *utrzeć* — *ucierać* jest związany etymologicznie z ogólnosłowiańskim słowem *trzeć* (z przedrostkiem *u-*, por. też: *natrzeć*, *otrzeć*, *potrzeć*, *przetrzeć*, *rozetrzeć*, *wetrzeć*, *wytrzeć*, *zatrzeć*, *zetrzeć* i wielokrotne: *nacierać*, *ocierać*, *pocierać*, *przecierać*, *rozcierać*, *ścierać*, *wcierać*, *wycierać*, *zacierać*) pochodzącym od prasłowiańskiego **terti*, **trǫ* ‘trzeć’ (wielokrotny **tirati*). W XV wieku *trzeć*, *trę* znaczył ‘naciskając, przesuwając coś po czymś, szorować, pocierać’, ‘rozdrabniać, rozcierać (na proszek)’, ‘wyrównywać, wygładzać powierzchnię’, ‘piłować, rżnąć’, staropolskie też: ‘kruszyć, łamać’, ‘uciskać, gnębić’, ‘unicestwiać, kłaść kres czemuś’ (SeBor).

W piętnastowiecznej polszczyźnie wartość semantyczna *utrzeć* mieściła się w formule ‘wycierając usunąć, zetrzeć, osuszyć’ (por. też: *utrzeć się w czymś* ‘wyćwiczyć się w czymś’), natomiast *ucierać* (dawne: *ucirać*) definiowane było jako ‘usuwać wilgoć pocierając czymś suchym, osuszać’, ‘skrobiać usuwać brud, zeskrobywać, oczyszczać’ oraz ‘pocierać pieszczotliwie, łąsić się’ (por. derywat: *ucieradło* (*uciradło*) ‘kawałek płótna, chustka do obcierania twarzy’) (Sstp). Z biegiem czasu omawiany czasownik obrastał w nowe sensy, występował też w metaforycznych znaczeniach. Potwierdzają to jego notacje w późniejszych leksykonach historycznych. *Utrzeć* u Lindego ma wiele znaczeń: ‘trąć oczyszczać, chędożyć’: *Nie godzienieś mu i trzewików utrzyć* (Cn. Ad. 596); ‘ucierać co mokrego, wilgotnego’: *Chłop co raz, kiedy jadł i pił, pięścią sobie gębę i nos ucierał* (Haur. Sk. 160); *Usta chustką utrzyj* (Eraz. Ob. F); *nos ucierać*: *Ludzie płaczące często nos ucierać muszą dla łez w nozdrze wpływających przez punkta płacziwe* (Krup. 2, 286); *Kaslnął, nos utarł, i zaczął przemowę* (Kras. Mysz. 55); *Trafi na kamień, jako mówią kosa, Swoją na swojego, co mu utrże nosa*, tj. ‘co go uszkodzi, poniży, rozumu nauczy, rogów przytrze’ (Żegl. Ad. 255. Pot.); *ucierać świecę* ‘ustrzygać knot szczypcami’: *Knoty świecom ucierają* (Mon. 70, 829); ‘ucierać raniąc, drasnąć, kontuzję robić’: *Rzucił pocisk; ten śmiertelnym Trojanina razem nie przenika, Lecz mu ramię uciera, i w ziemi utyka* (Dmoch. Il. 285); ‘ucierać, gładzić, ścieraniem równać, chropowatości, szorstkości pozbawiać’: *Gdy chłop skrudli, uważaj czy dobrze utrże rolę, żeby żadnej na zagonie nie było gruzelki* (Haur. Sk. 12); *ucierać drogę do czego* ‘torować, uścielać’: *Dobra sława uciera do wszystkiego drogę* (Zabł. Roz. 138); *ucierać trudności* ‘sprzątać, umniejszać’: *Azali czas nie utrże tych trudności, które tej zwłoki przyczyną* (Teat. 6. b, 50); *ucierać kogo, obyczaje jego* ‘krześć, okrzysywać, polerować’: *Osobne swe obyczaje*

konwersacją, której rad nie rad musiał używać, utarł (Pap. Ryc. 197)⁷; *ucierać rogów bydlęciu* ‘upiółować’; *ucierać rogów* ‘obcierać skrzydła, ucierać buty, uskramiać’: *Zaledwie na ten czas pysznej szlachcie rogi utarto* (Pilch. Sall. 126); *Istny łotr, że mu żaden nie śmie utrzyć buty, Mniema że są dla słabszych pisane statuty* (Nar. Dz. 3, 126); *ucierać interes, sprawę, rzecz* ‘traktować, negocjować, układać, czynić co’: *Kilka dni między sobą rzeczy ucierali* (Zbil. Dr. F 3.); *ucierać słowa // utarte słowa* ‘używaniem ugiadzone’: *Dla zrozumiałości ile można trzeba używać słów utartych* (Cyank. Log. 44); *Gdzieby słowa Polskiego nie było, nie ganię, kiedy z Łacińskiego nawet języka weźmiesz, zwłaszcza, jeśliby łatwe ku wyrozumieniu, albo już nieco utarte słowo było* (Gorn. Dw. 43) (SL).

SWil podaje w zasadzie te same definicje omawianego czasownika, choć w tym źródle podstawowy jego sens to ‘rozcierać, w proch obracać’: *Utrzeć cukru, chleba, pieprzu, tabaki*. To właśnie znaczenie przetrwało w polszczyźnie próbę czasu. Dziś *utrzyć* — *ucierać* opatrzony jest w USJP kwalifikatorem: *kulinarny* i znaczy: ‘rozdrobnić (rozdrabniać) coś przez tarcie (np. na tarce)’, ‘zmiażdżyć (miażdżyć) na drobne cząstki, rozetrzeć (rozcierać) na masę przez tarcie’ (USJP). Kulinarne kwalifikacje tematyczne słowa *utrzyć* widnieją też w WSJP, por.: codzienne życie człowieka — jedzenie i jego przygotowanie, czynności związane z przygotowaniem jedzenia (WSJP).

Wieloznaczny niegdyś czasownik *utrzyć* — *ucierać* wycofał się z prawie wszystkich dawnych sensów. Ślady zamierzonych jego znaczeń można jednak odnaleźć w jednostkach frazeologicznych. Anachroniczny sens *utrzyć* — *ucierać* ‘usunąć (usuwać) z czegoś brud, wilgoć itp. przez potarcie (np. szmatą, chustką), oczyścić (oczyszczać) coś; wytrzeć (wycierać), obetrzeć (obcierać)’ mieści dziś potoczny frazeologizm: *utrzyć (przytrzeć) komuś nosa* ‘poskromić kogoś, dać komuś nauczkę, ukrócić czyjąś samowolę’ (USJP; tę jednostkę notuje WSJP oraz SDun). Natomiast archaiczne jego znaczenie ‘trąć uczynić (czynić) gładkim, równym; wygładzić (wygładzać)’ przetrwało w kilku połączeniach wyrazowych: *utarta droga, utarty szlak, tor* ‘droga, szlak, tor, którymi już ktoś przeszedł lub przejechał, przetarta droga, przetarty szlak’ (USJP; WSJP: *utarta* (wydeptana) *ścieżka* ‘dobrze znany, powszechnie przyjęty sposób postępowania’); *iść, kroczyć utartą drogą* ‘kierować się w swoim działaniu, postępowaniu ogólnie uznanymi, powszechnie przyjętymi normami, zasadami’ (USJP; SDun: *iść* (kroczyć, toczyć się) *utartą drogą, szlakiem, torem*); *coś toczy się utartym torem* ‘coś przebiega w sposób ogólnie znany, powszechnie przyjęty’ (USJP).

Trzeba zaznaczyć, że dawne frazeologizmy z *utrzyć* mają w naszych czasach nieco inną postać. Historyczne połączenie: *utrzyć drogę* kontynuuje dzisiaj związek: *utarta droga, szlak, tor, ścieżka*. Niegdyś zwrot: *utrzyć rogów* ‘upokorzyć’ (SWil), ‘zniżyć mu rogów, uskromić, ukrócić go, upokorzyć jego butę, utrzyć mu nosa, obciąć mu skrzydła’ (SW) ma dziś formę: *przytrzeć komuś rogów*

⁷ Por. notowane przez Lindego wyrażenie: *człowiek nieutarty* ‘nieulizany, nieugłaskany, dziki’ (SL).

‘nauczyć kogoś posłuszeństwa, zmusić do uległości, złamać czyjeś zuchwalstwo, czyjaś pychę, poskromić kogoś’ (USJP) (Jawór 2011, s. 243)⁸. Natomiast odpowiednikiem starej konstrukcji: *ucierać słowa* (SL; SW) jest współczesne wyrażenie: *utarte słowa* (por. dawne: *wyraz utarty, wyrażenie utarte od utarty* ‘uświęcony zwyczajem, przyjęty’; SWil; SW) (Piel 2016, s. 141–143).

W artykule przedstawiłam ewolucję semantyczną kilku wybranych wyrazów — „małych zwierciadeł odbijających dzieje [...] minionych pokoleń” (Buttler 1978, s. 253). Wydaje się, że prezentowany materiał egzemplifikacyjny, choć skromny, udowodnił, iż leksemy: *ambit, pozłota, nawa, świątek* i *utrzyć* — *ucierać* są we współczesnej polszczyźnie „obciążone historycznie”. Niektóre ich dawne znaczenia wciąż żyją we frazeologii. Potwierdza to sąd, że losy wyrazów i związków frazeologicznych są z sobą mocno splecione. Jedną przecież z właściwości frazeologii jest zachowywanie leksemów mających marginesową pozycję w rezerwuarze słownym polszczyzny. We frazeologizmach mieszczą się różnorakie izolowane elementy języka, w tym również archaizmy semantyczne (Piel 2012, s. 248).

Analizowany materiał pokazał ponadto, że charakteryzowane wyrazy nie mają obecnie zasięgu ogólnopolskiego, zakres ich użycia jest ograniczony do konkretnych sfer ludzkiej działalności (architektura, rzemiosło, etnografia, kulinaria). Warto jednak podkreślić, że stałe połączenia wyrazowe pozwalają tym słowom funkcjonować poza użyciami wyłącznie specjalistycznymi. Przykładowo: słowa *ambit* i *nawa* występują dziś tylko w języku architektów, natomiast jako komponenty połączeń: *wziąć // brać coś na ambit* i *nawa państwowa* — w polszczyźnie ogólnej. Właśnie dzięki związkom frazeologicznym omawiana leksyka nie została wyeliminowana z powszechnego obiegu.

Źródła

- NKPP — J. Krzyżanowski (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. I–IV, Warszawa 1969–1978.
- SDor — W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SDun — B. Dunaj (red.), *Język polski. Współczesny słownik języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 2007.
- SeBań — A. Bańkowski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 2000.
- SeBor — W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SeBr — A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970.
- SFJP — S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 1985.
- SL — S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1994–1995.

⁸ Związki wyrazowe: *utrzyć drogę, utrzyć komu rogów* już w SFJP były opatrzone kwalifikatorami: *dawny, przestarzały*. To źródło poświadcza jeszcze rzadki zwrot: *nos sobie utrzyć!* ‘pilnuj swoich spraw’: *Patrząc go, jaki rajca! Nos sobie utrzyć, gawronie, nie w cudzej kaszy palce maczaj!* (Dygas. Now. I, 30) (SFJP).

- SPXVI — M.R. Mayenowa (red.), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966–2012.
- SPXVII — *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*, red. W. Gruszczyński (www: http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/pan_klient/index.php).
- Sstp — S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. 1–11, Wrocław-Warszawa-Kraków 1953–2002.
- SW — J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- SWil — A. Zdanowicz *et al.*, *Słownik języka polskiego*, t. I–II, Wilno 1861.
- USJP — S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 2003.
- WSJP — *Wielki słownik języka polskiego*, www.wsjp.pl.

Bibliografia

- Buttler D. (1978), *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa.
- Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H. (1982), *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności leksykalnej (Słownictwo rodzime)*, Warszawa.
- Doroszewski W. (1991), *O kulturę słowa. Wybór porad językowych*, wybór, opracowanie, przedmowa S. Dubisz, Warszawa.
- Jawór A. (2011), *Historyczna zmienność związków frazeologicznych*, [w:] *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy. Materiały konferencji naukowej Kraków 21–22 września 2010 r.*, red. B. Dunaj, M. Rak, Kraków, s. 239–250.
- Piela A. (2012), *Obecność dawnej leksyki w polskiej frazeologii*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 58, Łódź, s. 247–260.
- Piela A. (2013), *Nieświadomiane archaizmy w polskich związkach frazeologicznych*, „LingVaria”, nr 1, s. 59–71.
- Piela A. (2016), *Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem*, Katowice.

Ancient meanings of words do not vanish into the blue...

Summary

The fundamental purpose of this article was to present fates of semantic words, which old meanings can be actually found in phraseology. Exemplificative material constituted lexemes that currently do not appear in Polish, but functions in specialist inflections, e.g. *ambit*, *pozłota*, *nawa*, *świętek*, *utrzcę* — *ucierać*. Reference to the past showed that such words can be referred to as “historically burdened”. Their archaic meanings were kept in phrases like: *wziąć*, *brać coś na ambit*; *głowa do pozłoty*; *nawa państwowa*; *świętek* (i) *piątek*, *piątek i świętek*; *Jaki piątek, taki świętek*; *Zielone Świętki*; *utarta droga*, *utarty szlak*, *tor*; *iść*, *kroczyć utartą drogą*; *coś toczy się utartym torem*.

Keywords: archaic lexis, etymology, diachrony, phraseology, motivation, semantics